

Investigating the role and place of science in the revival of Islamic civilization from the perspective of Nahj al-Balagha

Mahbobeh Moji: MA in Psychology, Bushehr Branch, Islamic Azad University, Bushehr, Iran.

Abstract

Introduction: The purpose of this article is to examine the role and place of science in the revival of Islamic civilization from the perspective of Nahj al-Balagha.

Method: The present research has been written using library sources and descriptive and analytical method.

Results: The results show that science is one of the issues that human beings have always paid attention to due to the wisdom of God and according to their truth-seeking and perfectionist nature, and religion guides the material and spiritual life of man, which gives dignity and honor to man. And the most beautiful manifestation of mercy is the right to guide mankind. In the meantime, religious scholars who are the main custodians of religious affairs in societies play a very effective role in promoting religion and guiding people in society, because they are promoters of religious culture and people in society consider them as practical models in their personal and social behavior. they give. Therefore, in this research, an attempt has been made to answer this central question by studying the noble book of Nahj al-Balagheh: What is the position of science in the words of Imam Ali (AS)? Based on the findings of this research, the discussion of science in Nahj al-Balagha has a valuable position, and the propositions and concepts of Nahj al-Balagha clearly specify the place of science and knowledge in Nahj al-Balagha.

Conclusion: The general conclusion of the research showed that by applying the teachings of Nahj al-Balagha, it is possible to greatly contribute to the revival of Islamic civilization.

***Corresponding author:** MA in Psychology, Bushehr Branch, Islamic Azad University, Bushehr, Iran.

Email: m.moji1397@gmail.com

DOI: [10.22034/esbam.2023.395532.1019](https://doi.org/10.22034/esbam.2023.395532.1019)

Investigating the role and place of science in the revival of Islamic civilization from the perspective of Nahj al-Balagha

Detailed Abstract

Introduction: The purpose of this article is to examine the role and place of science in the revival of Islamic civilization from the perspective of Nahj al-Balagha.

Materials and methods: The present research has been written using library sources and descriptive and analytical method.

Results: The results show that science is one of the issues that human beings have always paid attention to due to the wisdom of God and according to their truth-seeking and perfectionist nature, and religion guides the material and spiritual life of man, which gives dignity and honor to man. And the most beautiful manifestation of mercy is the right to guide mankind. In the meantime, religious scholars who are the main custodians of religious affairs in societies play a very effective role in promoting religion and guiding people in society, because they are promoters of religious culture and people in society consider them as practical models in their personal and social behavior. they give. Therefore, in this research, an attempt has been made to answer this central question by studying the noble book of Nahj al-Balagheh: What is the position of science in the words of Imam Ali (AS)? Based on the findings of this research, the discussion of science in Nahj al-Balagha has a valuable position, and the propositions and concepts of Nahj al-Balagha clearly specify the place of science and knowledge in Nahj al-Balagha. Islam considers science to be the basis of all values and ignorance to be the root of all individual and social corruption, and man needs knowledge in every movement and asks him that his beliefs, morals and actions have a scientific basis, the truth of science is a light in the light of which, man of the world He sees it as it is and finds his place in existence. The light of science has levels, the highest of which not only acquaints man with the path of his evolution, but also moves him along this path and brings him to the highest destination of humanity. Imam Ali (a.s.) says about this light and its most important characteristic, which is to bring man to the highest goal of humanity: "He has kept his mind alive and killed his soul until the point where his coarseness is reduced and his violence is softened and a bright light has started to shine for him. Let the highway of monotheism light up and walk in its light. Like this, one after another, the doors lead him to the threshold of absolute health and eternal residence, and he finds stability in the position of security and comfort, because he used his heart and pleased his Lord. Islam's emphasis on science can be found abundantly in other hadiths of Ahl al-Bayt (PBUH) and what is certain is that if the implementation of these hadiths is put on the agenda, a lot of scientific progress will be achieved, and this progress will also have an impact on the improvement of society's problems. In the discussion of the research proposals, it should be stated that if considering the topic and text of Imam Ali's precious speech in the Nahj al-Balagheh book and taking into account the speech and educational background of the students, some of the contents of the Nahj al-Balagheh can be included in the textbooks. Certainly, this important matter can have positive and

constructive effects on the religious growth and proper upbringing of students from the very beginning of entering the school. Also, before the beginning of the academic year, courses and workshops related to the religious and moral teachings of the Nahj al-Balagheh book should be organized for the cultural colleagues, so that the colleagues have a regular schedule for their students from the very beginning of the training. In discussing the importance and necessity of research, it should be stated that Nahj al-Balagha is one of the important works of Shiites, which contains useful content in various fields. It includes sermons, orders, letters, etc. from Imam Ali (AS). It also contains many contents about knowledge (Dashti, 2015). Looking at the teachings of Islam, we realize that the religion of Islam pays special attention to learning and has called people to education and learning. In various places of Nahj al-Balagha, Imam Ali (A.S.) emphasizes the acquisition of science and knowledge and has described learning useful and useful sciences as a prelude to action and being on the path of growth and perfection (Harrani, 1404 AH). Amir al-Mozhmanin (A.S.) emphasizes the learning of knowledge whose study and its results are beneficial for the individual and the society, and the learning of that knowledge is also accompanied by action, otherwise knowledge without action and action without knowledge are not only beneficial for humans. It does not exist, but it is nothing but damage and loss (Sultani, 2018). In fact, having knowledge creates responsibility, and if one does not act on knowledge, it causes a person to distance himself from God and makes him subject to punishment and veiling (Kilini, 1407 AH). In this regard, the main question of the research is raised as follows: what is the role and place of science in the revival of Islamic civilization from the perspective of Nahj al-Balagha?

Conclusion: The general conclusion of the research showed that by applying the teachings of Nahj al-Balagha, it is possible to greatly contribute to the revival of Islamic civilization.

Keywords: science, revival of Islamic civilization, Nahj al-Balagha.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

بررسی نقش و جایگاه علم در احیای تمدن اسلامی از منظر نهج البلاغه

محبوبه موجی: کارشناسی ارشد روان شناسی بالینی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد بوشهر، ایران.

چکیده

مقدمه: هدف از انجام این مقاله بررسی نقش و جایگاه علم در احیای تمدن اسلامی از منظر نهج البلاغه بود.

روش کار: پژوهش حاضر با استفاده از منابع کتابخانه ای و به روش توصیفی و تحلیلی به نگارش در آمده است.

نتایج: نتایج نشان می دهد که علم از مسائلی است که بشر به اقتضای حکمت خداوندی و برحسب فطرت حقیقت جو و کمال طلب خویش، همواره به آن توجه داشته است و دین هدایتگر حیات مادی و معنوی انسان است که به آدمی عزت و شرافت می بخشد و زیباترین جلوه ی رحمانیت حق برای هدایت نوع بشر می باشد. در این میان، عالمان دین که متولیان اصلی امور دینی در جوامع هستند، نقش بسیار موثری در تعالی دین و هدایت افراد جامعه دارند، چرا که آنان مروجان فرهنگ دینی هستند و افراد جامعه آنان را به عنوان الگوی عملی خود در رفتار فردی و اجتماعی قرار می دهند. از این رو، در این پژوهش تلاش شده است با مطالعه ی کتاب شریف نهج البلاغه، به این سوال محوری پاسخ داده شود که: علم در سخنان امام علی (ع) از چه جایگاهی برخوردار است؟ بر اساس یافته های این پژوهش بحث علم در نهج البلاغه از جایگاهی ارزشی برخوردار می باشد و گزاره ها و مفاهیم نهج البلاغه به روشنی جایگاه علم و عالم در نهج البلاغه را تصریح می کند.

نتیجه گیری: نتیجه گیری کلی پژوهش نشان داد که با بکارگیری آموزه های نهج البلاغه می توان به احیای تمدن اسلامی کمک فراوانی نمود.

واژگان کلیدی: علم، احیای تمدن اسلامی، نهج البلاغه.

*نویسنده مسؤول: کارشناسی ارشد روان شناسی بالینی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد بوشهر، ایران.

Email: m.moji1397@gmail.com

DOI: [10.22034/esbam.2023.395532.1019](https://doi.org/10.22034/esbam.2023.395532.1019)

مقدمه

بزرگان دین و اولیاء الهی همواره برای علم و علم آموزی اهمیت فراوانی قائل بوده اند. امیرالمومنین «علیه السلام» نیز علم و حرکت در طریق آموزش را امری مهم و دارای ارزش و منزلت خاص دانسته و در بسیاری از سخنان گویبار و الهی خود در کتاب شریف نهج البلاغه به این مسئله اشاره نموده و همه گان را به علم آموزی دلالت و ترغیب می نمایند (عبداللهی، ۱۴۰۱). لکن آنچه از تحقیق در فرمایشات ایشان حاصل می گردد، تلازم علم و عمل و ضرورت اخلاص و ایمان در مسیر علم آموزی است (جناب زاده، ۱۴۰۰). که می بایست به عنوان خط مشی در طی این مسیر نصب العین هر پوینده راه علم باشد. امام علی (ع) در حکمت ۲۰۵ «نهج البلاغه» درباره اهمیت «علم و دانش» می فرماید: (هر ظرفی بر اثر قرار دادن چیزی در آن از وسعتش کاسته می شود؛ مگر پیمانۀ علم که هر قدر از دانش در آن جای گیرد وسعتش افزون می گردد!)؛ «كُلُّ وِعَاءٍ يَضِيقُ بِمَا جُعِلَ فِيهِ إِلَّا وِعَاءَ الْعِلْمِ، فَإِنَّهُ يَتَّسِعُ بِهِ». این نکته بسیار دقیقی است که امام (ع) به آن اشاره فرموده است. حقیقت این است که در «وعاء» (ظرف) مادی گنجایش محدودی وجود دارد که اگر چیزی در آن قرار دهند تدریجاً محدود و سرانجام پر می شود به گونه ای که قابل قرار دادن چیز دیگری در آن نیست، ولی روح و فکر و قوه عاقله انسان کاملاً با آن متفاوت است؛ هر قدر علوم تازه در آن قرار دهند گویی گنجایش بیشتری پیدا می کند، هر علمی سرچشمه علم دیگری می شود و هر تجربه ای تجربه دیگری با خود می آورد و به یک معنا تا بی نهایت پیش می رود و این دلیل اهمیت فوق العاده آن را می رساند و اشاره است به این که ما از فراگیری علوم هرگز خسته نشویم؛ زیرا که واقعاً خسته کننده نیست، بلکه نشاط آور و روح پرور است. هنگامی که انسان می بیند در کنار نهالی که - از یک مسئله علمی در سرزمین مغز خود کاشته نهال های دیگری جوانه می زند و می روید و اطراف خود را زیبا می کند، قطعاً به شوق و نشاط می آید. از جمله کسانی که به این حقیقت در شرح کلام حکیمانه بالا اشاره کرده ابن ابی الحدید معتزلی است که در «شرح نهج البلاغه» خود چنین می گوید: «در ذیل این کلام سرّ عظیمی نهفته شده و نمادی است به مطلب ارزشمند و پیچیده ای که طرفداران نفس ناطقه [روح مجرد] از این راه دلیل برای اثبات عقیده خود گرفته اند نتیجه آن این است که قوای جسمانی بر اثر تکرار افعال خسته و ناتوان می شوند، مثلاً هرگاه با چشم های خود پیوسته صحنه هایی را بینیم چشم خسته می شود و اگر باز هم ادامه دهیم ممکن است چشم صدمه ببیند. همچنین است گوش انسان از شنیدن صداهای مکرر به زحمت می افتد [و خسته و ناتوان می گردد] و چنین است سایر قوای جسمانی؛ ولی وقتی به قوه عاقله می رسیم می بینیم قضیه برعکس است، چرا که هرگاه معقولات بیشتری به این قوه وارد گردد، نیرو و توان و وسعت و انبساط آن بیشتر می شود و آمادگی برای درک مسائل جدیدی غیر از آنچه قبلاً دریافته پیدا می کند و در حقیقت تکرار معقولات شمشیر آن را تیزتر کرده و زنگار آن را می زداید و به همین دلیل می توان گفت: قوای جسمانی همه مادی هستند؛ اما قوه عاقله مجرد است و ماورای مادیات» (ابن ابی الحدید، ۱۴۰۴). این کلام حکیمانه پیام های متعددی دارد: از جمله این که انسان هرگز نباید از فراگیری علم و دانش خسته شود یا گمان کند به مرحله نهایی علم و دانش رسیده است. بداند به سمتی حرکت می کند که هر قدر جلوتر می رود وسیع تر می شود (قرشی، ۱۳۷۷).

با پیدایش اسلام و انتشار سریع و گسترده آن در میان اقوام و ملل و جلب و جذب فرهنگ های گوناگون بشری بنای مستحکم و عظیمی از فرهنگ و تمدن انسان پایه گذاری شد که در ایجاد آن ملل و نژادهای مختلفی سهیم بودند. این ملل با ارزش ها و ملاک های نوین اسلامی موفق به ایجاد تمدنی شدند که بدان تمدن اسلامی گفته می شود (عبادی پور اورتادرق، ۱۴۰۰). از این رو تمدن اسلامی تمدن یک ملت یا نژاد خاص نیست بلکه مقصود، تمدن ملت های اسلامی است که عرب ها، ایرانیان، ترک ها و دیگران را شامل می شود که به وسیله دین رسمی یعنی اسلام و زبان علمی و ادبی یعنی عربی با یکدیگر متحد شدند

(دیانت، ۱۳۳۷). این تمدن به درجه‌ای از عظمت و کمال و پهناوری است که آگاهی از همه جنبه‌های آن و احاطه بر همه انحای آن کاری بس دشوار است. این تمدن بیش از همه تمدن‌ها به علم و دانش اهمیت داده و کهن‌ترین دانشگاه‌های جهان را پدید آورده است و با تلفیق علوم گوناگون و افزودن بر آن‌ها میراث عظیم و تکامل یافته‌ای را تحویل بشریت داد (حرانی، ۱۴۰۴ق). با این اوصاف می‌توان گفت منظور از تمدن اسلامی مجموعه افکار، عقاید، علوم، هنرها و صنایع است که با الهام از آموزه‌های دینی توسط مسلمین پدید آمده است. از آنجا که در ادامه رسالت پیامبر(ص)، ولایت و امامت مطرح شد تا خط سیر سرچشمه‌های این فرهنگ و تمدن، در جامعه اسلامی و دیگر جوامع تسری یابد؛ ائمه اهل بیت (ع) به عنوان پیشگامان حرکت اسلامی و داعیه‌داران فرهنگ اصیل دینی، به دلیل درک عمیق و دقیق از ارکان فرهنگ اسلامی و با تفسیر صحیح آنها، علاوه بر تقویت پایه‌های فرهنگ اسلامی، آن را از تحریف و انحراف مصون داشته و با تعلیم علوم نزد خود و تربیت شاگردانی ممتاز در علوم و فنون زمان، بر غنای آن افزودند. در رأس این حرکت امامان معصوم (ع)، امام امیرالمومنین (ع)، قرار داشت؛ شخصیتی که نه تنها در طول دوران حیات خویش، بلکه در زمان حیات حضرت رسول (ص) نیز رتبه‌ای ممتاز داشت و در پایه‌گذاری علوم اسلامی نقش به‌سزایی ایفا نمود. فرزندان علی (ع) نیز به پیروی از ایشان، تداوم بخش این نهضت عظیم فرهنگ ساز بودند که این نقش را در زمان صادقین (ع) و امام‌زاده (ع) برجسته‌تر از دوران دیگر ائمه می‌بینیم (جوادی‌آملی، ۱۳۸۸). در ادامه مسیر نیز پیروان ایشان بر این امر اهتمام گماشته و در راه بسط و ترویج فرهنگ و معارف اسلامی نقش به‌سزایی ایفا نمودند که در ادامه تلاش‌ها و مجاهدت‌های ائمه اهل بیت(ع) بوده است. وجود بی‌شمار علمای شیعه به عنوان شاگردان و رهپویان مکتب اهل بیت (ع) در علوم مختلف، نشانگر سهم برجسته و قابل توجه مکتب تشیع در پیدایش و بسط علوم و معارف اسلامی است (حائری زاده، ۱۳۹۵). در بحث اهمیت و ضرورت پژوهش می‌بایست بیان نمود که نهج البلاغه از آثار مهم شیعیان می‌باشد که حاوی مطالب مفیدی در زمینه‌های مختلف است. شامل خطبه‌ها، اوامر، نامه‌ها و از امام علی (ع) می‌باشد. مطالب متعددی نیز درباره‌ی دانش در بر دارد (دشتی، ۱۳۸۵). با نگاهی به آموزه‌های اسلام به این نکته پی می‌بریم که دین اسلام توجه ویژه‌ای به علم آموزی دارد و انسان‌ها را به تعلیم و تعلم فراخوانده است. امام علی (ع) در جاهای مختلفی از نهج البلاغه تأکید زیادی به کسب علم و دانش دارد و آموختن علوم مفید و سودمند را مقدمه‌ای برای عمل و در مسیر رشد و کمال قرار گرفتن، عنوان نموده است (حرانی، ۱۴۰۴ق). امیرالمؤمنین (ع) آموختن دانشی را مورد تأکید قرار می‌دهد که تحصیل و نتیجه آن برای فرد و اجتماع سودمند و آموختن آن علم، با عمل نیز همراه باشد، در غیر این صورت علم بدون عمل و عمل بدون علم، نه تنها برای انسان سودی ندارد، بلکه چیزی جز خسارت و زیان نیست (سلطانی، ۱۳۷۸). در واقع داشتن علم مسئولیت‌آفرین است، و در صورت عمل نکردن به علم، موجب دوری انسان از خداوند شده و او را مستوجب عذاب و نقاب می‌کند (کلینی، ۱۴۰۷ق). در همین راستا سوال اصلی پژوهش بدین صورت مطرح می‌گردد که نقش و جایگاه علم در احیای تمدن اسلامی از منظر نهج البلاغه چگونه است؟

مبانی نظری

منهوم علم

تعریف دقیق علم، یا همان علم تجربی، دانشی درباره‌ی مطالعه‌ی ما از جهان است که به وسیله‌ی مشاهده و آزمایش‌های مکرر به دست می‌آید و فرآیند مشخصی دارد. به این صورت که اول از همه، باید یک «سؤال» به ذهن یک دانشمند خطور کند. سپس دانشمند به کمک همکارانش و انجام آزمایشات دقیق، تلاش می‌کنند به پاسخ آن سؤال برسند. واژه علم از زبان عربی، وارد زبان فارسی شده است. برخی واژه دانش را به‌جای علم به‌کار می‌گیرند. امام علی علیه‌السلام می‌فرماید: «زَكَاتُ الْعِلْمِ بَدَلُهُ لِمُسْتَحِقِّهِ وَإِجْهَادُ النَّفْسِ فِي الْعَمَلِ بِهِ؛ زکات دانش، آموزش به کسانی است که شایسته آن‌اند و کوشش در عمل به آن است»

(غررالحکم و درر الکلم، ص ۳۹۱). «وَاللّٰهُ مَا نَزَّلَتْ آيَةً اِلَّا وَ قَدْ عَلِمْتُ فِيمَ نَزَّلَتْ، وَ اَيْنَ نَزَّلَتْ، وَ عَلٰی مَنْ نَزَّلَتْ؛ اِنَّ رَبِّيْ وَهَبَ لِيْ قَلْبًا عَقُوْلًا، وَ لِسَانًا نَاطِقًا؛ بِهِ خُذَا سُوْغُنَد، اَيَهٰى نَازِلْ نَشْد، جِزْ اَنْ كِه دَانَسْتَم دِرْبَارِه چِه وَ دِر كَجَا وَ بِرَاى چِه كَسِي نَازِلْ شُدِه اَسْت. پِروردگارم به من قلبی خردمند و زبانی گشاده بخشیده است.» و چه بلند است کلام امام حسن (ع) که پس از شهادت علی (ع) فرمود: لَقَدْ فَارَقْتُمْ رَجُلًا بِالْاَمْسِ لَمْ يَسْبِقْهُ الْاَوَّلُونَ بِعِلْمٍ وَلَا يُدْرِكُهُ الْاٰخِرُونَ؛ دِيروز، مَرْدِي از شَمَا جِدا شُد كِه نِه پِيشِنِيان بِه عِلْم او رَسِيدند وَ نِه پِسينيان بِه عِلْم او خَوَاهند رَسِيد (محمدي ريشهري، ۱۳۸۱). اينها و جز اينها (كه بسيارند) همگي نشانگر آن اند كه پيامبر خدا، با اين تأكيدات و ترغيبها، عملاً مرجع فكري آينده امت و جاينگاه جوشش دانش دين را نشان داده است، چنان كه صحابه نيز به پيروي از ايشان، به آن، اقرار نموده اند (محمدي ريشهري، ۱۳۸۱).

ارزش شنایی علم از دیدگاه امام علی (ع)

امام علی علیه السلام: «يَا مُؤْمِنُ اِنَّ هَذَا الْعِلْمَ وَ الْاَدَبَ تَمَنُّ نَفْسِكَ فَاجْتَهِدْ فِي تَعَلُّمِهَا فَمَا يَزِيدُ مِنْ عِلْمِكَ وَ اَذْبَكَ يَزِيدُ فِي ثَمَنِكَ وَ قَدْرِكَ فَاِنَّ بِالْعِلْمِ تَهْتَدِي اِلَى رَبِّكَ وَ بِالْاَدَبِ تُحْسِنُ خِدْمَةَ رَبِّكَ...؛ اِي مُؤْمِن! اَيْن عِلْم وَ اِدب اَسْت كِه بَهَاى وَ جُودِ تَوَسْت؛ پَس تَلَش كُن كِه اَيْن بَهَا رَا بِه دَسْت بِيَاوَرِي وَ يَاد بَغِيرِي؛ زِيَرَا هِر چِه دَانَش وَ اِدب تُو بِيَشْتَر شُود قَدْر وَ بَهَاى وَ جُودِي تُو اَفْزَايش پيدا مِي كِنْد. با علم به سوی پرودگارت هدایت می شوی و با ادب می توانی را بطور پسندیده به خدایت خدمت نمایی (روضه الواعظین، ج ۱، ص ۱۱) حضرت امیر المؤمنین علیه السلام در روایت دیگری فرمودند: «لَا يَعْرفُ الرَّجُلُ اِلَّا بِعِلْمِهِ كَمَا لَا يَعْرفُ الْغَرِيبُ مِنَ الشَّجَرِ اِلَّا عِنْدَ حُضُورِ الثَّمَرِ فَتَدُلُّ الْاَثْمَارُ عَلٰى اَصُولِهَا؛ اِنْسَان جِزْ با عِلْم وَ دَانَشَش شِناخْتِه نَمِي شُود؛ دَرَسْت مَانَد دِرْخْتِي كِه بِرَاى اِنْسَان نَاشِناخْتِه اَسْت هِنْگَام مِيوِه دَادَن شِناخْتِه مِي شُود وَ مِيوِه هَا نِشان دِهِنْدِه نِوع وَ كِيفِيَت اَصْل خُوِيَش اِنْد. (دانش انسان هم نشان می دهد كه انسان چقدر ارزش دارد). يعنى ميزان کاربرد علم انسان درزندگى فردى و اجتماعى، ميزان ارزش عالم به آن علم است (غررالحكم، ص ۴۲). امام علی علیه السلام: «أَصْلُ الْاِيْمَانِ الْعِلْمُ؛ رِيشَةُ اِيْمَانِ عِلْمُ اَسْت. علم ريشه اى دارد، ثمرى دارد به نام ايمان (بحار الأنوار، ج ۶۶، ص ۸۱ و ج ۹۰، ص ۵۷). در روایت دیگری تصريح به این امر می فرمایند: «ثَمَرَةُ الْعِلْمِ مَعْرِفَةُ اللّٰهِ» [۳]؛ مِيوَةُ عِلْم، شِناخْتِ خُداَسْت (غررالحكم، ص ۶۴). و در روایت دیگر است: «لِلْعِلْمِ ثَلَاثُ عِلَامَاتٍ الْمَعْرِفَةُ بِاللّٰهِ وَ بِمَا يَحِبُّ وَ يَكْرَهُ» (مجموعه ورام (تنبيه الخواطر، ج ۲، ص ۱۱۷).

اهمیت علم و جایگاه عالم از دیدگاه امام علی (ع)

جایگاه "علم" در نهج البلاغه: علی (ع) در ارزش علم برای انسان می فرماید: "شرافتی بالاتر از دانش نیست" (نهج البلاغه، حکمت ۱۱۳). در جایی دیگر می فرماید: "ارزش هرکس به مقدار دانایی و تخصص اوست" (حکمت ۸۱). در نیاز همیشگی انسان به علم می فرماید: "هر ظرفی با ریختن چیزی در آن پر می شود، جز ظرف علم که هر چه در آن جای دهی وسعتش بیشتر می شود". در جایی دیگر می فرماید: "قلب ها بسان ظرف هایی هستند که بهترین آن ها فراگیرترین آن ها هستند" (حکمت ۱۴۷). در جایی دیگر می فرماید: "ای کمیل دانش بهتر از مال است. زیرا نگهبان تو است. مال را تو نگهبان هستی و علم تو را حفظ می کند. مال با بخشش کاستی می یابد و علم با بخشش فزونی می گیرد. علم در نهج البلاغه به معنای ادراک حقیقت چیزی است؛ كه امام علی (ع) آن را میراثی ارجمند، بهترین سرمایه و خیر برای انسان معرفی می کند؛ كه هدف آن رسیدن انسان به بندگی خدا با عقل، فطرت و عمل برای شکوفایی جامعه است، تا انسان در مسیر حیات معقول برای تنظیم و اداره مصالح امور فردی و اجتماعی با رشد علمی از راه مشروع و الهی باعث سربلندی و اقتدار شود؛ كه حكومت علوی مصداقی جامع و الكویی ماندگار در نظام سیاسی اسلام بعد از حكومت پيامبر اكرم (ص) است؛ كه امروزه می توان با تاسی بر تاکتیک های آن موجبات رشد و سربلندی علم و تکنولوژی را در حكومت اسلامی برقرار ساخت. علم و دانش در عزت و اقتدار حكومت از منظر نهج البلاغه در بعد فردی، اجتماعی و سیاسی

می باشد؛ که در صورت تحقق، موجبات پیشرفت جامعه و رسیدن حکومت به عزت و اقتدار می شود. در کلام امام علی (ع) انسان با رسیدن به هدف متعالی به وسیله ایمان، حکمت، یاد مرگ و پویایی؛ با پرسیدن و تفکر عالم می شود، و با عمل نمودن گام مهمی در زندگی بر می دارد. انسان در بعد خانوادگی و اجتماعی آن را به دیگران تعلیم می دهد، و با بینش و تعیین هدف، به کمک دانشمندان، علم را اراده و حکومت مطلوب خود را تعیین و برای رسیدن به هدف متعالی و مدینه فاضله تلاش می کند. توصیف علم به «نور» که در برخی از سخنان حضرت امیرالمؤمنین (علیه افضل صلوات المصلین) آمده است، تعبیر لطیف و دقیقی از امامت علم نسبت به عمل می باشد. ویژگی نور آن است که به ذات خود روشن است و علاوه بر آن، روشنگر غیر خویش می باشد و هر چیز دیگر در شعاع آن دیده می شود. بدین سان، «عالم» آن انسان بهره مند از نور است که در پرتو آن، هم راه خود را از بیراهه تشخیص می دهد و به روشنی طی می کند و هم راه دیگران را از کج راه تمیز داده در برابر آن ها روشن می سازد، و جامعه نسبت به او چونان ماموم نسبت به امام خویش است که از نور علم وی استمداد می نماید: «لکل ماموم اماما یقتدی به و یستضیء بنور علمه» (نهج البلاغه، خطبه ۱۷۳). «و به همین دلیل است که حضرت امیر (ع) کسی را برای تصدی امر ولایت مسلمین و زعامت امت اسلامی شایسته می داند که آگاهترین مردم به احکام و حکم الهی بوده و از قوی ترین نورافکن در راهنوردی و رهبری برخوردار باشد: «ان احق الناس بهذا الامر اقواهم علیه و اعلمهم بامر الله فیه» (نهج البلاغه، خطبه ۱۷۳). معیار یک جامعه پیشرو و متمدن آن است که در پیشاپیش خود از چنین پیشوایی برخوردار و در پس او از چنان پیروانی بهره مند باشد و ملاک یک جمعیت ایستا و جاهلی آن است که در آن به جای آنکه عالم قدر بیند و در صدر نشیند، لگام بر دهان، شاهد اکرام جاهلان باشد؛ دانا به خاطر اظهار علم خویش مسبب و مردم از نور علم او محجوب و نادان به جهل خویش محبوب گردد: «عالمها ملجم و جاهلها مکرم» (نهج البلاغه، خطبه ۲). حضرت علی (ع) مردم را سه گروه می داند. نخست: عالمان ربانی که هم ارتباط آنها با رب العالمین قوی است و هم نسبت به تربیت دیگران اهتمام می ورزند یعنی نوری که آن ها را احاطه کرده و آنان در صحبت یا کسوت آن قرار دارند، هم راهنمای خود آن ها است و هم راهبر دیگران.

دوم: علم آموزانی که می کوشند در سایه تحصیل نور علم، راه نجات را شناخته و بپیمایند.

سوم: پشه های سرگردان و درهم غلتان که به پیروی هر بانگی و با وزش هر بادی به سمتی متمایل می گردند، کسانی که از فروغ علم بی بهره اند و به پایگاه مستحکم و استواری پناه نیاورده اند: «الناس ثلاثه: فعالم ربانی و متعلم علی سبیل نجاه و همج رعاع، اتباع کل ناعق، یمیلون مع کل ریح، لم یستضیئوا بنور العلم و لم یلجئوا الی رکن وثیق» (نهج البلاغه، کلمات قصار، شماره ۱۴۷).

شرح حدیث امام علی (ع) که فرمود: «فکر تو گنجایش هر چیز را ندارد، پس آن را برای امور مهم فارغ گردان» چیست؟ آیا منظور تفکر در مورد مسائل غیر اخلاقی است، یا شامل علوم دیگر نیز می شود؟ اگرچه عقل انسان از پتانسیل و ظرفیت بسیار بالایی در ضبط، تجزیه و تحلیل انبوه اطلاعات برخوردار است، اما به هر حال و در عمل کرد واقعی خود، توانایی پردازش دقیق و همزمان حد معینی از اطلاعات را دارد و انباشت اطلاعات گوناگون و نامرتبب گاه می تواند در تحلیل و آنالیز و بهره برداری از اطلاعات تأثیر منفی داشته باشد؛ (تمیمی آمدی، ۱۳۶۶). از این رو در آموزه های دینی بیان شده است که نباید آن را با امور غیرمهم درگیر نمود. امام علی (ع) بارها به این نکته اشاره فرموده اند:

اندیشه انسان برای هر چیز گنجایش ندارد. پس این اندیشه را برای امور مهم نگاهدار (تمیمی آمدی، ۱۳۶۶).

هر کس به امور غیرضروری سرگرم شود، منافع خویش را از دست خواهد داد (تمیمی آمدی، ۱۳۶۶).

هر کسی جویای عقل عملی و بهنجار است، باید چیزهای اصلی و غیراصولی را از یکدیگر بازشناسد و تمیز دهد؛ زیرا که بسیاری از مردمان به جست و جوی چیزهای غیراصولی و زاید برمی خیزند، و از به دست آوردن چیزهای اصلی غافل می مانند. هر کس

اصل را به دست آورد، از غیراصل دست می‌کشد (مجلسی، ۱۴۰۴ ق). هر کسی به چیز بیهوده بپردازد، آنچه را که مهم و مطلوب است از دست می‌دهد» (تصنیف غرر الحکم و درر الکلم، ص ۴۷۷). مراد از این روایات تنها آن نیست که انسان نباید با مفاهیم غیر اخلاقی ذهن خود را مشغول کند (که البته نباید بکند)، بلکه مراد آن است که توانایی عملی ذهن انسان هرچه زیاد باشد، باز هم محدود است؛ از این رو یک فرد واقع‌نگر، باید این توانایی‌ها را به سمت و سویی هدایت کند که ارزش آورده بیشتری برای او داشته باشد، و این توانایی را در جایی مورد استفاده قرار ندهد که ارزش کمتری دارد، حتی اگر اندیشیدن در مورد آن حرام و غیر اخلاقی نباشد. در نمونه‌ای مشابه، اگر سیستمی رایانه‌ای با ظرفیت محدود داشته باشیم، تلاش می‌کنیم که اطلاعات مهم‌تر را وارد آن نموده و برای عملکرد بهتر آن از نصب نرم‌افزارهای اضافی بپرهیزیم؛ لذا هر کسی باید بر طبق شرایط خود عمل کند و این به معنای بی‌ارزش و بی‌اهمیت بودن یک علم و دانش نیست، بلکه ممکن است، دسته‌ای از اطلاعات برای فردی ضروری به شمار آمده و برای دیگری غیرضروری باشد و از طرفی، گاه لازم است تا به اموری که در نگاه اول، غیرضروری به شمار می‌آید، برای عمل کرد بهتر امور ضروری نیز پرداخته شود.

تبلور تمدن اسلامی در سیره و حکومت حضرت علی (ع)

تبلور تمدن اسلامی در سیره و حکومت حضرت علی جایگاه تمدن ساز علی صرفاً به این دلیل نیست که ایشان مقام علمی والایی داشتند و پایه گذار علوم بسیاری بودند و شاگردان بسیاری پرورش دادند؛ بلکه در این است که امام علی بینش تمدنی داشت (نهج‌البلاغه، نامه ۵۳). و در حکومتش برای تمدن سازی چارچوب طراحی کرد. نقش اساسی حضرت در تمدن اسلامی، تقویت مؤلفه های تمدن ساز فرهنگ اسلامی در میان مردم و به کارگیری آن در حکومت خویش است. حضرت برای حکومت برنامه دارد و این از نامه و خطبه های ایشان (نهج‌البلاغه، نامه ۳۱). کاملاً مشخص است. توجه به معیارهایی که علی برای حکومتش ترسیم کرده بود، نشان می‌دهد رویکرد امام علی رویکردی تمدن ساز بود و هریک از معیارهای حکومت ایشان قدمی برای ساخت و تثبیت تمدن اسلامی بوده است. از آن جا که نهج‌البلاغه را أخ القرآن لقب داده‌اند (نهج‌البلاغه، ترجمه مرحوم محمد دستانی، کلمات قصار، شماره ۱۴۷). و امیر مؤمنان علی (ع) نیز زبان گویای قرآن است، بنابراین انتظار می‌رود آن چه در قرآن کریم مورد تأکید بسیار قرار گرفته در نهج‌البلاغه نیز با همان تأکید دیده شود. که از آن جمله است تشویق به تفکر، علم‌آموزی و اهمیت علم که در قرآن کریم با خطاب‌هایی چون: «أَفَلَا تَعْقِلُونَ» (نهج‌البلاغه، خطبه ۱۹۳). «أَفَلَا يَعْقِلُونَ» (نهج‌البلاغه، خطبه ۴۵۷). «إِنَّ فِي ذَلِكَ لآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَعْقِلُونَ» (قمشه ای، ج ۲، ص ۴۲۶). «هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ» (قمشه ای، ج ۲، ص ۴۲۶). و موارد متعدد دیگر بیان شده است. از سوی دیگر، یکی از نکات مهم نهج‌البلاغه که به پیشرفت دیگر دانش‌ها کمک می‌کند، اهمیت علم و علم‌آموزی و حتی آداب و قواعد آن (نهج‌البلاغه، نامه ۱۶۷). نزد امام علی (ع) و در نتیجه تجلی آن در نهج‌البلاغه است. شاید بتوان گفت در این کتاب شریف، واژه علم و مشتقات آن یکی از پرکاربردترین واژگان است که نمونه‌ای از آن کلام امام علی (ع) خطاب به کمیل‌بن زیاد دیده می‌شود. نهج‌البلاغه کتابی است که در همه ی زمینه‌هایی که انسان برای داشتن یک مسیر درست و مستقیم در زندگی به آن احتیاج دارد، می‌تواند هدایتگر باشد. نهج‌البلاغه به فرد در همه ی مسائل سیاسی، اجتماعی عاطفی، شخصیتی ... بینش می‌دهد. یک بینش صحیح و آگاهانه که می‌تواند او را به کمال برساند. هدف از خلقت انسان و قرار دادن این همه نعمت برای او، طی کردن مسیر درست زندگی برای رسیدن به کمال است. که چنانچه فرد الگوی درستی را برای این راه انتخاب کند و همواره در نظر قرار دهد قطعاً به سر منزل مقصود خواهد رسید.

ملاک‌های ارزش علم از منظر ائمه (ع)

شیخ صدوق از امیرمؤمنان علیه‌السلام نقل می‌کند که ایشان فرمودند: تَعَلَّمَ الْعِلْمَ فَإِنَّ تَعَلُّمَهُ حَسَنَةٌ وَمُدَارَسَتَهُ تَسْبِيحٌ وَالْبَحْثُ عَنْهُ جِهَادٌ وَتَعْلِيمُهُ مَنْ لَّا يَعْلَمُهُ صَدَقَةٌ؛ (امالی، ص ۶۱۶). علم بیاموزید؛ زیرا علم این خاصیت‌ها را دارد: فَإِنَّ تَعَلُّمَهُ حَسَنَةٌ؛ یاد گرفتنش فضیلت است و برایتان ثواب دارد. مُدَارَسَتَهُ تَسْبِيحٌ؛ مطالعه، بحث و فکر کردن در اطراف آن همانند این است که مشغول تسبیح خدا باشید. وَالْبَحْثُ عَنْهُ جِهَادٌ؛ تحقیق و حل کردن مسائل آن ثواب جهاد دارد؛ وَتَعْلِيمُهُ مَنْ لَّا يَعْلَمُهُ صَدَقَةٌ؛ علم را به کسی بیاموزید همانند این است که مالی را انفاق می‌کنید و ثواب صدقه دارد. فَهُوَ أُنَيْسٌ فِي الْوَحْشَةِ وَصَاحِبٌ فِي الْوَحْدَةِ؛ علم انیس شماس است و در تنهایی شما را از وحشت درمی‌آورد. وَسِلَاحٌ عَلَى الْأَغْدَاءِ؛ سلاحی است که در مقابل دشمنان از آن استفاده می‌کنید. وَزَيْنٌ الْأَخْلَاءِ؛ دوستانی که اهل علم باشند، زینت شمایند و شما هم اگر عالم باشید برای دوستان تان زینتید. يَرْفَعُ اللَّهُ بِهِ أَقْوَامًا يَجْعَلُهُمْ فِي الْخَيْرِ أُمَّةً يُفْتَدَى بِهِمْ؛ خداوند به واسطه علم، کسانی را به درجاتی می‌رساند که پیشوایان مردم شوند و دیگران به آن‌ها اقتدا کنند. عالم این سعادت را پیدا می‌کند که نه تنها خود را اصلاح می‌کند؛ بلکه وسیله اصلاح دیگران می‌شود و دیگران نیز از او تبعیت می‌کنند و راه حق را پیدا می‌کنند. يُرْمَقُ أَعْمَالُهُمْ وَيُقْتَبَسُ آثَارُهُمْ؛ اعمال‌شان مورد توجه دیگران قرار می‌گیرد و از آثارشان اقتباس می‌کنند و از علم آن‌ها منتفع می‌شوند. وَتَرَعِبُ الْمَلَائِكَةُ فِي خَلَّتِيهِمْ يَمْسُخُونَهُمْ بِأَجْحِيهِمْ فِي صَلَوَاتِهِمْ؛ فرشتگان علاقه دارند که با عالم دوست و رفیق بشوند. وقتی به نماز می‌ایستد، بال‌هایشان را بر سر و صورتش می‌کشند. در روایت دیگری از امیرمؤمنان سلام‌الله‌علیه نقل شده است که لَأَكُنَّزَ أَنْفَعُ مِنَ الْعِلْمِ؛ (کافی، ج ۸، ص ۱۹). هیچ گنجی سودمندتر از علم نیست. خیلی‌ها برای یافتن گنج زحمت‌های بسیاری می‌کشند و گاهی سال‌ها به دنبال آنند. امیرمؤمنان می‌فرماید: نفع هیچ گنجی به اندازه نفع علم نیست. به دنبال علم برو! در روایتی دیگر امام صادق سلام‌الله‌علیه از حضرت لقمان نقل فرموده است که ایشان به فرزندش گفت: يَا بُنَيَّ، اجْعَلْ فِي أَيْمَانِكَ وَلِيَالَيْكَ وَسَاعَاتِكَ نَصِيبًا لَكَ فِي طَلَبِ الْعِلْمِ، فَإِنَّكَ لَنْ تَجِدَ لَكَ تَضْيِيعًا مِثْلَ تَرْكِهِ (امالی، ص ۶۸). لقمان نصیحتی به فرزندش دارد که به دلیل مؤثر و مفید بودن آن‌ها، قرآن نیز بخشی از آن‌ها را نقل کرده است. امام صادق علیه‌السلام می‌فرماید: از جمله نصیحت‌ها این بود که فرزندم! در بین روزها، شب‌ها و ساعات زندگی‌ات بخشی را برای تحصیل علم قرار بده! که ترک تحصیل علم خسارتی است که هیچ چیز جایش را نمی‌گیرد. شاید کسی بگوید این کلام نیز اطلاق و عموم دارد و شامل هر علمی می‌شود. ولی همان‌طور که در گذشته نیز گفتیم این‌گونه بیانات در مقام اطلاق نیست و فقط می‌خواهد اصل مساله را بفرماید که غیر از عمل، بایی برای ارزش‌ها نسبت به علم داریم. در ادامه روایت دلیل این خواص را این‌گونه بیان می‌کند که لِأَنَّ الْعِلْمَ حَيَاةُ الْقُلُوبِ؛ علم دل‌ها را زنده می‌کند. قرآن معتقد است که دل و روح انسان نیز حیات و مرگی دارد. حیات فقط برای این بدن نیست که وقتی قلب از کار می‌افتد، بگوییم مرده است. کسانی هستند که بدنشان خیلی قوی است و خوب کار می‌کند، ولی در منطق قرآن مرده‌اند؛ إِنَّكَ لَأَنْ تَسْمِعَ الْمَوْتَى؛ (نمل، ۸۰). أَوْ مَنْ كَانَ مَيِّتًا فَأَحْيَيْنَاهُ وَجَعَلْنَا لَهُ نُورًا يَمْشِي بِهِ فِي النَّاسِ (انعام، ۱۲۲). چیزی که باعث می‌شود دل‌ها نمیرد و زنده شود، علم است. حال باید دید کدام علم است که انسان را از جرگه مردگان خارج و زنده می‌سازد. خداوند در آیه ۴۶ سوره حج می‌فرماید: فَإِنَّهَا لَأَنْ تَعْمَى الْأَبْصَارُ وَلَكِنْ تَعْمَى الْقُلُوبَ الَّتِي فِي الصُّدُورِ؛ نابینایی این نیست که چشم‌های ظاهرتان نبیند؛ نابینایی این است که دل‌تان نبیند. هم‌چنان که دل حیات و ممات دارد، بینایی و کوری نیز دارد. برخی از دل‌ها کور است و هر چه به آن‌ها القا شود درک نمی‌کنند. ادامه روایت می‌فرماید: وَيَمْنَحُهُ مُجَالَسَةَ الْأَخْيَارِ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ؛ علم انسان را در دنیا و آخرت همنشین خوبان می‌گرداند. اهل گناه و فساد، هیچ‌گاه به دنبال رفاقت با عالم نیستند. آنها دنبال کسی می‌روند که همکار خودشان باشد. کسانی با عالم رفیق می‌شوند که یا از علمش استفاده کنند یا از هم‌نشینی با او لذت ببرند. عالمان همان‌گونه که در دنیا همنشین خوبان هستند، در آخرت نیز خداوند، عالمان را در بهشت با امثال خودشان همنشین می‌کند و آن‌ها از مجالست با آن‌ها لذت می‌برند. بِالْعِلْمِ يُطَاعُ اللَّهُ وَيُعْبَدُ؛ تنها با علم است که خداوند پرستش

و اطاعت می‌شود. کسی که علم نداشته باشد، خدا را نمی‌شناسد و نمی‌داند چگونه باید خدا را اطاعت کند. وَبِالْعِلْمِ يُعْرَفُ اللَّهُ وَيُؤَخَذُ؛ با علم است که خدا شناخته و یگانگی او اثبات می‌شود. وَبِالْعِلْمِ تُوصَلُ الْأَرْحَامُ؛ صله رحم در سایه علم حاصل می‌شود. وَبِهِ يُعْرَفُ الْحَلَالُ وَالْحَرَامُ؛ با علم است که حلال و حرام شناخته می‌شود که مصداق روشن‌اش علم فقه است. وَالْعِلْمُ إِمَامُ الْعَقْلِ؛ برای توضیح این فراز از این مثال استفاده می‌کنیم. ما انسان‌ها چشم داریم و چشم سالم می‌تواند ببیند. اما آیا چشم همیشه و همه‌جا می‌بیند؟! در تاریکی مطلق همین چشم سالم چیزی را نمی‌بیند. یعنی شرط دیدن این است که نوری بتابد. ممکن است انسان قوه عاقله داشته باشد و بتواند تشخیص بدهد، اما وقتی ماده علم در اختیار عقل نباشد، عقل نیز کاری نمی‌تواند بکند. علم غذای عقل است؛ ماده‌ای است که عقل روی آن کار می‌کند. به تعبیر این روایت، علم امام عقل است. عقل پس از نگاه به علم، قضاوت می‌کند. بنابراین به کمک علم است که عقل می‌تواند قضاوت کند. با توجه به آیات و روایات بالا، اجمالا به دست می‌آید که ملاک ارزش علم، آن است که انسان را به هدف نزدیک کند. چنین علمی یا علم خداشناسی و خداپرستی است، و یا علمی است که زمینه خداپرستی و اطاعت خدا را فراهم می‌کند؛ البته علم دوم شرطی دارد و آن این است که انسان آن علم را با این نگاه و نیت تحصیل کند. روایت بسیار جالبی شیخ طوسی در امالی ذکر کرده است که رسول خداصلی‌الله‌علیه‌وآله فرمودند: إِذَا خَرَجَ فِي طَلَبِ الْعِلْمِ نَادَاهُ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ مِنْ فَوْقِ الْعَرْشِ (بحارالانوار، ج ۱، ص ۱۸۰، به نقل از امالی). خداوند کسی را که در راه علم تلاش می‌کند، ندا می‌کند؛ یعنی با او صحبت می‌کند، اگرچه او نمی‌شنود ولی خدا پیامش را برای او می‌فرستد که: مَرَحَبًا بِكَ يَا عَبْدِي؛ خوشا به حال تو! خوش آمدی! خوب رفتاری کردی! أَ تَذْرِي أَيَّ مَنَزِلَةٍ تَطْلُبُ وَأَيَّ دَرَجَةٍ تَرُومُ؛ می‌دانی به دنبال چه جایگاهی می‌روی و چه درجه‌ای را می‌طلبی؟ می‌دانی می‌خواهی به چه مقامی برسی؟ سپس خداوند خود پاسخ می‌دهد که بدان به دنبال چه می‌روی؛ تَضَاهِي مَلَائِكَتِي الْمُقَرَّبِينَ لِنَتُكُونَ لَهُمْ قَرِينًا؛ با این کار، به ملائکه شباهت پیدا می‌کنی و با این شباهت قرین ملائکه می‌شوی. سپس خداوند بشارت می‌دهد که لَأُبَلِّغَنَّكَ مَرَادَكَ وَ لَأَوْصِلَنَّكَ بِحَاجَتِكَ؛ من تو را به مراد می‌رسانم و حاجتت را روا خواهم کرد. در روایتی است که این حدیث در حضور امام سجاد صلوات‌الله‌علیه نقل شد. و از ایشان درباره معنای آن پرسیدند که انسان چگونه با درس خواندن شبیه ملائکه می‌شود، و این‌ها چه ربطی با هم دارند؟ قَالَ: أَمَا سَمِعْتَ قَوْلَ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ: شَهِدَ اللَّهُ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ وَ الْمَلَائِكَةُ وَ أُولُوا الْعِلْمِ قَائِمًا بِالْقِسْطِ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ؛ امام علیه‌السلام به آیه ۱۸ از سوره آل عمران استناد کردند که خدا می‌فرماید سه گروه شاهد بر توحید هستند: یکی خود خدا، دوم ملائکه و سوم اولوا العلم. بنابراین اولوا العلم، قرین ملائکه شده‌اند. کسی که تحصیل علم می‌کند، جزو اولوا العلم می‌شود و وقتی جزو اولوا العلم شد، قرین ملائکه می‌گردد. البته این درباره علمی است که نتیجه‌اش توحید باشد. سپس حضرت اضافه می‌فرماید: فَبَدَأَ بِنَفْسِهِ وَنَتَى بِمَلَائِكَتِهِ وَتَلَّثَّ بِأُولَى الْعِلْمِ؛ خداوند در این آیه سه شاهد را برای توحید ذکر کرده است. ابتدا خودش، در درجه دوم ملائکه، و شاهد سوم را اولی العلم قرار داد؛ البته حضرت می‌فرماید اولوا العلم نیز درجاتی دارند؛ سَيِّدُهُمْ مُحَمَّدٌ وَتَأْنِيهِمْ عَلِيُّ عَلَيْهِ السَّلَامُ وَتَأْتِيهِمْ أَهْلُهُ وَأَحَقَّهُمْ بِمَرْتَبَتِهِ بَعْدَهُ قَالَ عَلِيُّ بْنُ الْحُسَيْنِ ثُمَّ أَنْتُمْ مَعَاشِرَ الشَّيْعَةِ؛ در درجه اول از اولوا العلم پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله است، سپس امیرالمؤمنین و ائمه معصومین علیهم‌السلام، و در درجه بعد شما که از علوم ما فرا می‌گیرید؛ شمایی که از علوم ما استفاده می‌کنید، قرین ملائکه و قرین انبیا هستید.

شیخ طوسی در امالی از پیغمبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله نقل کرده است که ایشان فرمودند: مَنْ خَرَجَ يَطْلُبُ أَبَا مِنْ عِلْمٍ (امالی، ص ۶۱۹). کسی که در طلب باری از علم خارج شود... (تا این‌جا روایت انسان تصور می‌کند که منظور دری از هر علمی است. چون لفظ «علم» در روایت، نکره است و درباره باب نیز نفرموده است که چه بابی. اما در ادامه روایت قید آن را می‌فرماید)؛ لِيُرَدَّ بِهِ بِاطِلًا إِلَى حَقٍّ أَوْ ضَلَالَةً إِلَى هُدًى، كَانَ عَمَلُهُ ذَلِكَ كَعِبَادَةِ مُتَعَبِّدٍ أَرْبَعِينَ غَامًا؛ کسی که دنبال علم می‌رود به این نیت که حقی را احیا کند یا باطلی را که خود را به جای حق نشان داده، ابطال کند، ارزش این علمش بیش از ارزش چهل سال عبادت کسی است که کارش عبادت باشد. این روایت اشاره دارد به این که مراد از علم‌های ارزش‌مند در روایت،

علمی است که این خاصیت را داشته باشد که بتواند جلوی باطل را بگیرد و مردم را از گمراهی نجات بدهد و اگر علمی این فایده‌ها را نداشته باشد، دست‌کم این اندازه ارزش ندارد. روایت دیگری از پیغمبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله نقل شده که فرمودند: *اطْلُبُوا الْعِلْمَ فَإِنَّهُ السَّبَبُ بَيْنَكُمْ وَ بَيْنَ اللَّهِ عَزَّوَجَلَّ*؛ (امالی، ص ۲۹). دنبال علم بروید؛ چون علم رابطه‌ای است بین شما و خدا. روشن است علمی که رابطه بین انسان و ابلیس باشد این خاصیت را ندارد. بنابراین ارزش علم برای این است که - طبق همان تحلیلی که کرده بودیم - ما را به هدف که همان قرب خداست، نزدیک می‌کند. از امام صادق صلوات‌الله‌علیه درباره معنای این فرمایش پیغمبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله که *النَّظَرُ إِلَى وَجْهِ الْعَالِمِ عِبَادَةٌ* (مجموعه ورام، ج ۱، ص ۸۴). پرسیدند. حضرت فرمود: *هُوَ الْعَالِمُ الَّذِي إِذَا نَظَرْتَ إِلَيْهِ ذُكِرَكَ الْآخِرَةُ وَ مَنْ كَانَ خِلَافَ ذَلِكَ فَالنَّظَرُ إِلَيْهِ فِتْنَةٌ*؛ نگاه به صورت عالمی عبادت است، که نگاه به صورت او تو را به یاد آخرت بیندازد. اگر این‌طور نبود و مثلاً شما را بیشتر به دنیا دعوت می‌کرد، نه تنها ثوابی ندارد و عبادت نیست؛ بلکه فتنه است و می‌تواند وسیله گمراهی بشود.

حضرت در خطبه ۱۴۶ می‌فرماید: کسانی که با قرآن می‌زیند و اهل قرآن هستند زنده دانش و مرگ نادانی هستند. یعنی افراد با قرآن آنچنان آگاهی پیدا می‌کنند - که اهل بیت نمونه بارز آن است - که پیوسته دانش به وسیله آنها زنده می‌شود. خود دانش در عالم ذهن وجود ندارد بلکه باید در عالم خارج به وسیله دانشمندان زنده شود. لذا زندگی حقیقی دانش هنگامی است که با آگاهی‌ها و دانش‌های قرآنی باشد همچنین این افراد مرگ نادانی هستند یعنی آنچنان به وسیله قرآن آگاهی دارند که برای نادانی به صورت مرگ هستند. البته حضرت علی (ع) تأکید دارد که انسان دانشمند باید از دانش خود استفاده عملی کند والا این دانش می‌میرد. حضرت می‌فرماید: *"فَإِنَّ الْعَالِمَ الْعَامِلَ بَعِيرٌ عِلْمِهِ كَالْجَاهِلِ الْحَائِرِ الَّذِي لَا يَسْتَفِيقُ مِنْ جَهْلِهِ، بَلِ الْحُجَّةُ عَلَيْهِ أَكْبَرُ، وَالْحَسْرَةُ لَهُ أَكْبَرُ..."* عالمی که به غیر علمش عمل کند همچون نادانی است سرگردان که از جهلش به هوش نیاید، بلکه حجت حق بر او عظیم‌تر، و اندوهش دائم‌تر، و نزد خدا بیش از همه سزاوار ملامت است. گاهی حضرت امیر (ع) جهل را در مقابل عقل آورده است مثلاً در خطبه ۱۸۹ نهج البلاغه می‌فرماید: *"... وَ كَفَى بِذَلِكَ وَاعِظًا لِمَنْ عَقَلَ وَ مُتَّبِعًا لِمَنْ جَهَلَ ..."* مرگ را همین بس که برای کسی که خرد ورزد پند دهنده باشد و برای کسی که نمی‌داند و آن را نمی‌شناسد عبرت دهنده باشد. یعنی انسان نادان با دیدن مرگ کسی باید عبرت گیرد اما کسی که خردورز است، برای او مرگ به عنوان یک پند است. در حکمت ۱۷۲ و ۴۳۸ حضرت می‌فرماید: مردم دشمن چیزی هستند که از آن ناآگاهند. در خطبه ۳۴ حضرت از جمله وظایف امام را دانش آموختن به مردم می‌داند. از مجموع این مطالب در می‌باییم که امیرالمؤمنین (ع) آگاهی و دانش و خردورزی که مجموع آنها معرفت نسبت به حق است را بالاترین چیز می‌داند و افرادی که نسبت به این مسائل ناآگاه هستند را به شدت سرزنش می‌کند و آنها را از حیوان پست‌تر می‌داند. آگاهی و دانش بیش از هر چیزی قسمت عمده سخنان حضرت را در بر گرفته است و ایشان بیش از هر چیزی چه برای شناخت خدا و جهان و شناخت خود بر آگاهی تأکید می‌فرماید. امام علی (ع) فرمودند: *النَّاسُ أَعْدَاءُ مَا جَهِلُوا*: مردم دشمن چیزی هستند که نمی‌دانند. امام علی (ع) در این گفتار بسیار حکیمانه خود اشاره به یکی از آثار خطرناک جهل کرده می‌فرماید: «مردم دشمن چیزی هستند که نمی‌دانند»، *(النَّاسُ أَعْدَاءُ مَا جَهِلُوا)*. این دشمنی از آنجا سرچشمه می‌گیرد که اولاً اشخاص جاهل و نادان احساس نقص در خود می‌کنند و همین احساس سبب می‌شود که نسبت به آنچه نمی‌دانند عداوت و دشمنی به خرج دهند و گاه حتی آنها را ناچیز و بی‌ارزش بشمارند تا از این طریق نقص خود را برطرف سازند.

ثانیاً هرگاه انسان از اسرار چیزی بی‌خبر باشد به قضاوت عجولانه می‌پردازد و در این قضاوت عجولانه با آنچه نمی‌داند به دشمنی بر می‌خیزد. ثالثاً جهل همچون ظلمات است و انسان هنگامی که در ظلمات متراکم قرار گیرد هر شبهی از دور می‌بیند به گفته بعضی از شارحان نهج البلاغه آن را حیوانی درنده یا گرگی خطرناک می‌پندارد و هر آوازی می‌شنود آن را نشانه حمله دشمنی می‌شمرد. در ظلمات جهل نیز انسان گاه هر مطلبی را مخالف و دشمن خود می‌پندارد حتی اشخاصی را

که درست نمی شناسد با بدبینی به آنها نگاه می کند و به همین دلیل گاه کشورها و ملت ها به جنگ های خونین دست می زنند به سبب این که از حال یکدیگر بی خبرند و هر حرکتی را توطئه ای بر ضد خود می پندارند، لذا یکی از طرق ایجاد آشتی و صفا و اتحاد و دوستی در میان مردم و ملت ها بالابردن سطح آگاهی های آنهاست و این که سران آنها در کنار هم بنشینند و به مذاکره بپردازند و با نیت های واقعی یکدیگر آشنا شوند و یخ های بدبینی ذوب شود و دیوار بی اعتمادی فرو ریزد و در کنار هم با محبت و دوستی زندگی کنند. ریشه این گفتار حکیمانه، قرآن مجید است که می فرماید: «بَلْ كَذَّبُوا بِمَا لَمْ يُحِيطُوا بِعَلْمِهِ، (ولی آنها از روی علم و دانش، قرآن را انکار نکردند)، بلکه چیزی را تکذیب کردند که آگاهی از آن نداشتند. امیرمؤمنان علی (ع) در حدیث دیگری در همین زمینه می فرماید: «لَا تَعَادُوا مَا تَجْهَلُونَ فَإِنَّ أَكْثَرَ الْعِلْمِ فِيمَا لَا تَعْرِفُونَ، به آنچه نمی دانید دشمنی نکنید، زیرا بیشتر دانش ها در اموری است که شما نمی دانید». نیز در حدیث دیگری که مرحوم اربلی در کتاب کشف الغمه آورده می فرماید: «مَنْ جَهِلَ شَيْئًا أَبَهُ، کسی که چیزی را نمی داند آن را نکوهش می کند».

نتیجه گیری

اسلام علم را اساس همه ارزش ها و جهل را ریشه همه مفسد فردی و اجتماعی و انسان را در هر حرکتی نیازمند شناخت می داند و از او می خواهد که عقاید، اخلاق و اعمالش مبنای علمی داشته باشد، حقیقت علم نوری است که در پرتو آن، انسان جهان را آن گونه که هست می بیند و جایگاه خود را در هستی می یابد. نور علم مراتبی دارد که بالاترین آن نه تنها انسان را با راه تکامل خود آشنا می کند بلکه او را در این مسیر حرکت می دهد و به مقصد اعلای انسانیت می رساند. امام علی (ع) درباره این نور و مهم ترین خاصیت آن یعنی رساندن انسان به مقصد اعلای انسانیت می فرماید: «عقلش را زنده داشته و نفسش را کشته است تا آن جا که درشتی هایش خرد و خشونت هایش نرم شده و نوری پر فروغ برایش درخشیدن گرفته است که شاهره توحید را روشن سازد و در پرتوش راه پیموده شود. بدین سان درها یکی پس از دیگری او را به آستان سلامت مطلق و برای اقامت جاوید می راند و ثابت قدم و استوار در جایگاه امنیت و آسایش ثبات می یابد، زیرا که او قلب خود را به کار گرفت و پروردگارش را خشنود کرد. با توجه به اهمیت و فضیلت بالای علم در اسلام بر آن شدیم تا تعدادی از احادیث امیرالمومنین حضرت علی (ع) را مرور کنیم. کِتَابُ الرَّجُلِ عُنْوَانُ عَقْلِهِ وَبِرْهَانُ فَضْلِهِ نُوْشْتَه (و نامه) انسان، نشان خرد او و دلیل فضل اوست. مَن جَاءَتْهُ مَنِيْنَةٌ وَهُوَ يَطْلُبُ الْعِلْمَ فَبِيْنَهُ وَبِيْنَ الْأَنْبِيَاءِ دَرَجَةٌ هر کس در حال طلب دانش مرگش فرا رسد، میان او و پیامبران تنها یک درجه تفاوت باشد.

أَلَا إِنَّ فِيهِ عِلْمٌ مَايَأْتِي وَ الْحَدِيثَ عَنِ الْمَاضِي وَ دَوَاءٌ دَائِكُمْ وَ نَظْمٌ مَا بَيْنَكُمْ؛ آگاه باشید که دانش آینده، اخبار گذشته و درمان دردهایتان و نظم میان شما در قرآن است.

إِذَا تَفَقَّهَ الرَّفِيعُ تَوَاضَعَ. انسان بلند مرتبه چون به فهم و دانایی رسد، متواضع می شود.

أَلْعِلْمُ كَنْزٌ عَظِيمٌ لَا يَفْنَى، علم گنج بزرگی است که با خرج کردن تمام نمی شود.

الْعِلْمُ وَرَأْيَةٌ كَرِيمَةٌ وَ الْإِدَابُ حُلٌّ مُجَدَّدَةٌ وَ الْفِكْرُ مِرَاةٌ صَافِيَةٌ، علم میراث گرانبهائی است و ادب لباس فاخر و زینتی است و فکر آئینه ای است صاف.

تأکید اسلام بر علم را می توان در احادیث دیگر اهل بیت (ع) نیز به وفور یافت و آنچه مسلم است اگر عمل به این احادیث در دستور کار قرار گیرد پیشرفت علمی بسیاری حاصل می شود که این پیشرفت در بهبود مسائل جامعه هم تاثیرگذار است. در بحث پیشنهاد های پژوهش می بایست بیان نمود که چنانچه با توجه به موضوع و متن سخنان گوهر بار امام علی (ع) در کتاب نهج البلاغه و در نظر گرفتن سخن و پایه ی تحصیلی دانش آموزان بتوان بعضی از مطالب نهج البلاغه را در کتاب های درسی گنجانند. قطعاً این مورد مهم می تواند در رشد دینی و پرورش صحیح دانش آموزان از همان بدو ورود به مدرسه تاثیرات

مثبت و سازنده ای داشته باشد. همچنین قبل از آغاز سال تحصیلی دوره ها و کارگاه های آموزشی مرتبط با آموزه های دینی و اخلاقی کتاب نهج البلاغه را برای همکاران فرهنگی برگزار کنند که همکاران از همان ابتدای آموزش یک برنامه ی منظم برای فرا گیران خود در جهت این امر مهم داشته باشند.

References

- Abdullahi, Fatima. (2022). Intellect, science and worldliness from the point of view of Imam Ali (AS) and Nahj al-Balagha. [In Persian].
- Dashti, M. (2014). Nahj al-Balaghe. Qom: Amirul Mominin Cultural Research Institute. [In Persian].
- Ebadipour Ortadargh, Masoumeh. (2022). Investigating the role and place of science in the revival of Islamic civilization from the perspective of Nahj al-Balagha, the first international conference and the second national conference on new findings in management, psychology and accounting, Tehran. [In Persian].
- Haerizadeh, Kh. (2015). Creative thinking and creative problem solving, Tehran: No Publishing. [In Persian].
- Harani, A.S. (1404). A.H. Tohf al-Aqool, Qom: Islamic Publishing House. [In Persian].
- Ibn Manzoor, AD . (1414). A.H. Lasan al-Arab, Beirut: Nasher Dar Sadhir. [In Persian].
- Jafari, M.T. 1994. Translation and description of Nahj al-Balagheh, Tehran: Farhang Islamic Publishing House. [In Persian].
- Janab Zadeh, Saeeda. (2021). Examining the position of science and scholar in Nahj al-Balaghe, the 5th International Conference on Islamic Sciences, Religious Studies and Law, Tehran. [In Persian].
- Javadi Amoli, A. (2018). Promised Existence, Qom: Isra Publishing Center. [In Persian].
- Kilini, Muhammad bin Yaqub bin Ishaq, 1407 A.H. Usul Kafi, translated by Ali Akbar Ghafari and Mohammad Akhundi, Tehran: Dar al-Kitab al-Islamiya. [In Persian].
- Majlesi, M. B. (1404). AH Bihar al-Anwar, Beirut: Dar al-Lofa Institute. [In Persian].
- Mohammadi Ray Shahri, M. (2002). Mizan al-Hikmah, published by the Islamic School of Information. [In Persian].
- Plantinja, L. (2012). Aql va Iman, translated by Behnaz Safari, Qom: Ishraq Publishing. [In Persian].
- Qureshi, Seyyed Ali Akbar. 1998. Vocabulary of Nahj al-Balagheh, Qibla Publishing House, Tehran. [In Persian].
- Soltani, G. (1999). Evolution in the light of ethics, Qom: Islamic Publications Office. [In Persian].

Tamimi, you have come, Abul Fatah. (1896). Gharral al-Hakm and Darr al-Kalam, Qom: Dar al-Kitab al-Islami. [In Persian].

